

ROZDZIAŁ II. WOLNOŚCI, PRAWA I OBOWIĄZKI CZŁOWIEKA I OBYWATELA

1. Zagadnienia wstępne

1.1. Podstawowe pojęcia

Ustawa zasadnicza regulując materię praw jednostki posługuje się kilkoma terminami, których wyjaśnienie na początku rozważań dotyczących konstytucyjnego statusu jednostki w Rzeczypospolitej Polskiej, wydaje się niezbędne.

W pierwszej kolejności należy rozróżnić pojęcie **praw** od **wolności**, są to dwa terminy, których nie powinno się używać zamiennie. **Wolności** wyznaczają możliwość czynienia wszystkiego, co nie szkodzi innym. Akty normatywne określają granice korzystania z wolności, tak aby mogli to robić na równi wszyscy członkowie społeczeństwa. Ochrona wolności polega na stworzeniu obowiązku powstrzymywania się od zachowań, które przeszkadzałyby innym w swobodnym korzystaniu z ich wolności. **Prawa** są jednoznacznie określone przez normy zawarte w obowiązujących przepisach. Wynikają z nich uprawnienia, którym odpowiadają obowiązki określonego zachowania się ze strony państwa.

Obowiązki jednostki, to sformułowane w dyspozycjach norm prawnych nakazy określonego zachowania się, w okolicznościach opisanych przez hipotezy tych norm.

Kolejne kategorie terminologiczne wymagające rozróżnienia, to **prawa obywatela i prawa człowieka**. W ujęciu konstytucyjnym prawa obywatela, to wyznaczone normatywnie uprawnienia przysługujące wyłącznie jednostkom będącym obywatelami Rzeczypospolitej Polskiej (np. określone w art. 60, art. 61 i art. 62 Konstytucji). Prawa człowieka, to prawa przysługujące wszystkim ludziom podlegającym

jurysdykcji państwa polskiego, a więc także cudzoziemcom i bezpaństwowcom (np. art. 38, art. 39, art. 40). Zgodnie z art. 37 Konstytucji, każdy, kto **znajduje się pod władzą Rzeczypospolitej Polskiej, korzysta z wolności i praw zapewnionych w Konstytucji**. Jeżeli Ustrojodawca odstępował od tej zasady, (a dzieje się tak przede wszystkim w dziedzinie praw politycznych), zawsze wyraźnie o tym stanowi.

1.2. Cele państwa a konstytucyjna ochrona praw jednostki

W doktrynie powstało wiele koncepcji określających miejsce praw jednostki wśród celów państwa. Dwa przeciwstawne poglądy dotyczące tego zagadnienia to podejście **uniwersalistyczne** (zwane także kolektywnym) i **indywidualistyczne**. Zgodnie z pierwszym, cele państwa są nadrzędne nad celami i interesami jednostek, dlatego państwo w sposób nieograniczony może nakładać na obywateli wszelkie obowiązki, jeżeli tylko służy to dobru organizacji państwowej. Człowiek jeżeli ma jakiekolwiek prawa to tylko z woli państwa i w takim zakresie, jaki pozwoli mu lepiej służyć państwu. Podejście indywidualistyczne, to uznanie, iż istnieją tylko cele i interesy jednostki, a państwo ma służyć ich urzeczywistnieniu. Inaczej rzecz ujmując – państwo powołane dla zabezpieczenia interesów jednostek nie może ingerować w sferę praw człowieka.

Wszelkie totalitarne systemy polityczne to realizacja uniwersalistycznej koncepcji stosunku państwa do jednostki. Wszystkie inne rozwiązania prawnoustrojowe, oscylują pomiędzy jednym, a drugim podejściem.

1.3. Międzynarodowa ochrona praw człowieka

Niewątpliwy wpływ na sposób konstytucyjnego ujmowania problematyki praw człowieka wywarło prawo międzynarodowe.

Do pierwszych porozumień w tej dziedzinie doszło po II wojnie światowej. 10 grudnia 1948 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ uchwaliło **Powszechną Deklarację Praw Człowieka** – pierwszy międzynarodowy katalog praw człowieka. Została ona ogłoszona w postaci rezolucji, toteż nie miała takiej mocy jaką posiadają traktaty międzynarodowe. Dopiero w następnych latach w systemie ONZ powstały szcze-

główne pakiety gwarantujące prawa człowieka. 16 grudnia 1966 r. przyjęto i otwarto do podpisu Protokół Opcyjny i dwa pakiety praw: **Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych** (przez Polskę ratyfikowane w 1977 r.).

Z podstawowych obowiązujących Polskę umów o zasięgu uniwersalnym wymienić należy jeszcze: Konwencję w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej z 1966 r., Konwencję w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet z 1979 r. oraz Konwencję praw dziecka z 1989 r.

W Europie kardynalnym aktem w dziedzinie praw człowieka jest, podpisana 4 listopada 1950 r. w Rzymie, **Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności**. Weszła ona w życie we wrześniu 1953 r., po ratyfikacji przez Belgię, Danię, Francję, Irlandię, Holandię, Luksemburg, Norwegię, Szwecję, Wielką Brytanię i Włochy (Polska ratyfikowała ją w 1993 r.). Konwencja zawierała zobowiązanie państw do przestrzegania następujących praw człowieka:

- prawa do życia,
- wolności od tortur i innego niehumanitarnego traktowania lub karania,
- wolności od niewolnictwa oraz pracy przymusowej lub obowiązkowej,
- prawa do wolności i bezpieczeństwa osobistego,
- prawa do rzetelnego procesu sądowego, w rozsądnym terminie w sprawach karnych i cywilnych,
- prawa do prywatności oraz tajemnicy mieszkania i korespondencji,
- wolności myśli, sumienia i wyznania,
- swobody wypowiedzi i wolności w dostępie do otrzymywania i przekazywania informacji,
- wolności spokojnego zgromadzania się i stowarzyszania, włącznie z prawem tworzenia i przystępowania do związków zawodowych,
- prawa do małżeństwa i założenia rodziny.

W następnych latach Konwencję uzupełniono czternastoma Protokołami dodatkowymi, które uszczegóławiają i poszerzają ten katalog.

Zasadnicze znaczenie ma jednak nie on, a zapewnienie w ramach Konwencji skutecznych mechanizmów kontroli przestrzegania zagwarantowanych wolności i praw. System ochrony przez nią powołany jest pod tym względem najdoskonalszy i najskuteczniejszy. Opiera się na procedurze składania skarg, które są rozpatrywane przez Europejski Trybunał Praw Człowieka. Skargę złożyć może państwo-strona Konwencji w przypadku naruszenia jej postanowień przez inne państwo-stronę oraz każda osoba, organizacja pozarządowa lub grupa jednostek uważających, że stały się ofiarą naruszenia praw zagwarantowanych w Konwencji lub jej protokołach dodatkowych. Trybunał liczy tylu sędziów, ile jest państw-stron. Każde państwo desygnuje jednego sędziego. Jeżeli Trybunał uzna, że nastąpiło naruszenie przepisów Konwencji to rozstrzyga o słusznym zadośćuczynieniu.

Innym ważnym aktem, jest ratyfikowana przez Polskę w 1997 roku, **Europejska Karta Socjalna** (przyjęta w Turynie 18 października 1961 r., weszła w życie w 1965 r., a w 1996 r. przyjęto jej nowy poprawiony tekst).

Zawiera ona postanowienia między innymi o:

- prawie do pracy,
- prawie do sprawiedliwych warunków pracy,
- prawie do godziwego wynagrodzenia,
- prawie do organizowania się i rokowań zbiorowych,
- prawie dzieci i młodocianych do ochrony,
- prawie zatrudnianych kobiet do ochrony,
- prawie do ochrony zdrowia,
- prawie do zabezpieczenia społecznego,
- prawie do pomocy społecznej i medycznej,
- prawie osób niepełnosprawnych fizycznie lub umysłowo do szkolenia, rehabilitacji oraz readaptacji zawodowej i społecznej,
- prawie rodziny do ochrony społecznej, prawnej i ekonomicznej.

Analizując treść rozdziału II Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, poświęconego prawom jednostki, łatwo można zauważyć, iż

Ustrojodawca w dużej mierze czerpał inspirację z wymienionych wyżej, wiążących Polskę aktów międzynarodowych.

W ramach Unii Europejskiej powstał jeszcze jeden dokument z dziedziny praw człowieka – Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Została ona przyjęta w trakcie szczytu Rady Europejskiej w Nicei 7 grudnia 2000 roku. Moc wiążącą nadał jej Traktat Lizboński podpisany 13 grudnia 2007 roku, który wszedł w życie 1 grudnia 2009 r.

Cechą charakterystyczną Karty Praw Podstawowych jest jej kompleksowość, bowiem łączy ona w sobie prawa osobiste i polityczne z prawami ekonomicznymi, socjalnymi i kulturalnymi. Nowe w Kartie są również dyspozycje wielu norm, które jak się wydaje wyznaczać będą standardy praw człowieka w XXI wieku.

2. Ogólne zasady konstytucyjnej ochrony praw i wolności jednostki

Zasady ogólne dotyczące ochrony praw i wolności wyliczone zostały w ośmiu artykułach poprzedzających szczegółowe normy konstytucyjne wyznaczające status jednostki w państwie (art. 30–37).

Art. 30 jako źródło wolności i praw człowieka i obywatela wskazuje **przyrodzoną i niezbywalną godność człowieka**. Jest to odwołanie się przez Ustrojodawcę do koncepcji prawno-naturalnych. Termin **godność** nie ma ustalonej treści, nie definiuje go ani prawo międzynarodowe ani Konstytucja. Wydaje się, iż można uznać, że oznacza on zakaz instrumentalnego traktowania człowieka, inaczej mówiąc – postulat traktowania człowieka jako cel sam w sobie. Obowiązkiem władz publicznych jest nie tylko poszanowanie tak pojętej godności, ale również jej ochrona przed wszelkimi naruszeniami ze strony jakichkolwiek podmiotów.

Ustawa zasadnicza dopuszcza **jedynie ustawowe ograniczenia w zakresie korzystania z konstytucyjnych praw i wolności** (art. 31 ust. 3), i to dokonywane tylko wówczas, gdy jest to konieczne dla bezpieczeństwa państwa lub porządku publicznego (zob. rozdz. XVI),

bądź dla ochrony środowiska, zdrowia i moralności publicznej, albo wolności i praw innych osób.

Wyrażone w art. 32, **zasada równości wobec prawa i zakaz dyskryminacji** oznaczają niedopuszczalność odmiennego traktowania jednostek znajdujących się w takiej samej sytuacji tzn. zakaz faworyzowania jednych a dyskryminowania innych. Konstytucja nie wylicza przykładowych kryteriów, które mogłyby być przyczyną dyskryminacji (np. rasa, kolor skóry itp.) przyjmując formułę otwartą (nikt nie może być dyskryminowany... z jakiegokolwiek przyczyny).

Obywatelstwo polskie nabywa się wg „**prawa krwi**” (*ius sanguinis*), tzn. przez urodzenie z rodziców będących obywatelami polskimi (art. 34 ust. 1). Wyjątki od tej zasady określa ustawa. Nowością konstytucyjną jest zakaz pozbawiania obywatelstwa (jedynym sposobem jego utraty może być dobrowolne zrzeczenie się).

Obywatele polscy należący do **mniejszości narodowych i etnicznych** mają konstytucyjne zapewnioną wolność zachowania i rozwoju własnego języka, obyczajów, tradycji i kultury. Mogą tworzyć własne instytucje edukacyjne, kulturalne i takie, które służą ochronie tożsamości religijnej. Mają również prawo do uczestnictwa w rozstrzygnięciu spraw dotyczących ich tożsamości kulturowej (art. 35).

Opieka Rzeczypospolitej Polskiej sięga także poza granice państwa. Ma prawo do niej, każdy obywatel niezależnie od tego, w jakim kraju przebywa (art. 36).

3. Wolności i prawa osobiste

Katalog gwarantowanych przez Konstytucję praw i wolności osobistych otwiera **prawna ochrona życia** (art. 38). Wobec zasadniczej rozbieżności poglądów, twórcy ustawy zasadniczej nie odnieśli się w niej do kwestii początku życia (ochrony życia poczętego) jak i do dopuszczalności kary śmierci. Konstytucyjna zasada dotycząca ochrony prawa do życia pojawiła się w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego w sprawie K. 26/96 (orz. z 28 maja 1997 r.). Trybunał uznał, iż zakaz naruszania życia ludzkiego obejmuje także życie w fazie prenatalnej (trzech sędziów złożyło jednak zdanie odrębne).

Konstytucja wprowadza zakaz przeprowadzania eksperymentów naukowych (w tym medycznych) bez zgody zainteresowanego (art. 39) a także zakaz tortur oraz okrutnego i niehumanitarnego traktowania i karności (art. 40).

Zapewnia również nietykalność osobistą i wolność osobistą (czyli wolność od stosowania przymusu i wolność dysponowania swoją osobą). Mogą one być ograniczane tylko wtedy, gdy spełnione zostaną następujące warunki (art. 41):

- po pierwsze – pozbawienie lub ograniczenie wolności może nastąpić tylko na zasadach i w trybie określonych w ustawie,
- po drugie – każdy pozbawiony wolności nie na podstawie wyroku sądowego ma prawo odwołania się do sądu w celu niezwłocznego ustalenia legalności tego pozbawienia,
- po trzecie – o pozbawieniu wolności powiadamia się niezwłocznie rodzinę lub osobę wskazaną przez pozbawionego wolności,
- po czwarte – osoba zatrzymana ma prawo do niezwłocznej i zrozumiałej informacji o przyczynach zatrzymania,
- po piąte – osoba taka ma prawo do tego, by w ciągu 48 godzin od chwili zatrzymania być przekazaną do dyspozycji sądu oraz prawo do zwolnienia o ile w ciągu następnych 24 godzin nie otrzyma postanowienia sądowego o tymczasowym aresztowaniu,
- po szóste – każdy pozbawiony wolności powinien być traktowany w sposób humanitarny,
- po siódme – w razie bezprawnego pozbawienia wolności ma on prawo do odszkodowania.

Wśród praw i wolności osobistych wyróżnić można zespół praw **proceduralnych**. Należą do nich:

- **prawo do sądu, czyli** sprawiedliwego i jawnego (wyłączenie jawności może nastąpić tylko ze względu na moralność, bezpieczeństwo państwa i porządek publiczny oraz ze względu na ochronę życia prywatnego stron lub inny ważny interes prywatny), rozpatrzenia sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd (art. 45),

- **prawo do obrony** we wszystkich stadiach postępowania, w szczególności prawo do korzystania z pomocy obrońcy z wyboru lub urzędu (art. 42 ust. 2),
- **zasada domniemania niewinności**, czyli nakaz uważania każdego za niewinnego, dopóki jego wina nie zostanie stwierdzona prawomocnym wyrokiem sądu (art. 42 ust. 3),
- **zasada *nullum crimen, nulla poena sine lege*** (wyjątek stanowi ukaranie za czyn, który w czasie jego popełnienia stanowił przestępstwo w myśl prawa międzynarodowego) – art. 42 ust. 1.

Wymienione wyżej materie mają charakter karnoprawny, podobnie jak dwie zasady wyrażone, w art. 43 i art. 44 – **zasada nieprzedawniania zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości** oraz **zasada zawieszenia biegu przedawnienia w stosunku do przestępstw popełnionych przez funkcjonariuszy publicznych lub na ich zlecenie, jeżeli nie mogły być one ścigane z przyczyn politycznych**.

Każdy ma prawo do **ochrony prawnej życia prywatnego, rodzinnego, czci i dobrego imienia oraz decydowania o swoim życiu osobistym** (art. 47), co wiąże się z **wolnością i ochroną tajemnicy komunikowania się** (art. 49), **nienaruszalnością mieszkania** (art. 50) i **prawem do nieujawniania informacji o swojej osobie** (art. 51). To ostatnie obejmuje również: zakaz pozyskiwania, gromadzenia i udostępniania informacji osobowych przez władze publiczne, innych niż te, które niezbędne są w demokratycznym państwie prawnym, prawo dostępu każdego człowieka do dotyczących go urzędowych dokumentów i zbiorów danych oraz prawo do żądania sprostowania oraz usunięcia informacji nieprawdziwych, niepełnych lub zebranych w sposób sprzeczny z ustawą. Szczegółowe kwestie związane z przetwarzaniem danych osobowych, czyli informacji dotyczących osób fizycznych, pozwalających na określenie ich tożsamości, reguluje ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o ochronie danych osobowych (tekst jednolity Dz. U. z 2002 r. Nr 101, poz. 926 z późn. zm).

Konstytucja gwarantuje **swobodę poruszania się po terytorium Polski**, a także prawo wyboru miejsca zamieszkania i pobytu (art. 52 ust. 1) oraz możliwość swobodnego opuszczenia terytorium Rzeczypos-

spolitej (art. 52 ust. 2). Obywateli polskich nie można wydalać z kraju ani zakazać im powrotu do kraju (art. 52 ust. 4), a osoby, których pochodzenie polskie zostało stwierdzone zgodnie z ustawą, mają prawo osiedlenia się na terytorium Polski na stałe (art. 52 ust. 5).

Stosunkowo szeroko ustawa zasadnicza reguluje **wolność sumienia i religii** (art. 53). Obejmuje ona:

- wolność wyboru wyznawanej lub przyjmowanej religii,
- wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub zbiorowo swojej religii, poprzez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie oraz nauczanie,
- posiadanie świątyń i innych miejsc kultu,
- prawo do korzystania z pomocy religijnej,
- zakaz zmuszania do uczestniczenia lub do nieuczestniczenia w praktykach religijnych,
- zakaz zobowiązywania przez organy władzy publicznej do ujawniania swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania.

Wolność sumienia i wyznania może być ograniczana jedynie w zakresie uzewnętrzniania religii, wyłącznie w drodze ustawy i tylko wtedy, gdy jest to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób (art. 53 ust. 5).

Ustrojodawca poruszył również, kontrowersyjną w ostatnich latach, kwestię nauczania religii, przesądzając o tym, iż religia może być przedmiotem nauczania w szkole, ale z zachowaniem wolności sumienia i wyznania innych osób (art. 53 ust. 4). Koresponduje to z prawem rodziców do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniami, jednakże przy uwzględnieniu stopnia dojrzałości dzieci i ich wolności sumienia, wyznania i przekonań (art. 53 ust. 3 w zw. z art. 48 ust. 1).

Art. 54 Konstytucji zabezpiecza **wolność wypowiedzi**, czyli wolność wyrażania poglądów oraz pozyskiwania i rozpowszechniania informacji, zakazując jednocześnie cenzury prewencyjnej środków społecznego przekazu i koncesjonowania prasy. Dopuszczalne jest

natomiast koncesjonowanie prowadzenia stacji radiowych i telewizyjnych (zob. rozdz. XV).

Szczególną grupę gwarantowanych przez Konstytucję praw jednostki stanowią prawa przysługujące wyłącznie cudzoziemcom, czyli **prawo do azylu** (art. 56 ust. 1) oraz **zakaz ekstradycji osoby podejrzanej o popełnione bez użycia przemocy, przestępstwa z przyczyn politycznych** (art. 55 ust. 2). Konstytucja przewiduje również możliwość przyznania statusu uchodźcy takiemu cudzoziemcowi, który w Rzeczypospolitej Polskiej poszukuje ochrony przed prześladowaniem (art. 56 ust. 2).

Konstytucja uchwalona w 1997 r. bezwarunkowo zakazywała ekstradycji obywatela polskiego (art. 55 ust. 1). W Unii Europejskiej stosowana jest instytucja **europejskiego nakazu aresztowania**. Według definicji zawartej w art. 1 ust. 1 decyzji ramowej Rady Unii Europejskiej z 13 czerwca 2002 r. w sprawie europejskiego nakazu aresztowania i procedury wydawania osób między Państwami członkowskimi (2002/584/WSiSW) jest to decyzja sądowa wydana przez państwo członkowskie w celu aresztowania i przekazania przez inne państwo członkowskie osoby, której dotyczy wniosek, w celu przeprowadzenia postępowania karnego lub wykonania kary pozbawienia wolności bądź środka zabezpieczającego. **Obowiązek wykonania europejskiego nakazu aresztowania istnieje również wtedy, gdy osoba, której on dotyczy jest obywatelem państwa, do którego kierowany jest nakaz.**

Uzyskując członkostwo w Unii Europejskiej, Polska przyjęła na siebie obowiązek pełnej implementacji decyzji ramowej z 13 czerwca 2002 r. Dokonano tego ustawą z dnia 18 marca 2004 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz ustawy – Kodeks Wykroczeń (Dz. U. Nr 69, poz. 629). W dniu 27 kwietnia 2005 r. Trybunał Konstytucyjny stwierdził, iż jeden z przepisów tej nowelizacji, ten który zezwala na przekazanie obywatela polskiego do państwa członkowskiego Unii Europejskiej na podstawie europejskiego nakazu aresztowania jest niezgodny z art. 55 ust. 1 Konstytucji.

Zgodnie z wyrokiem Trybunału (Dz. U. Nr 77, poz. 680) zakwestionowany przepis miał utracić moc obowiązującą z upływem 18

miesiące od dnia ogłoszenia wyroku tj. w dniu 5 listopada 2006 r. Aby temu zapobiec, a tym samym zapewnić możliwość dalszego stosowania przez sądy polskie instytucji europejskiego nakazu aresztowania, z inicjatywy Prezydenta RP, ustawą z dnia 8 września 2006 r. (Dz. U. Nr 200, poz. 1471), dokonano zmiany Konstytucji.

Art. 55 ustawy zasadniczej otrzymał następujące brzmienie:

1. Ekstradycja obywatela polskiego jest zakazana, z wyjątkiem przypadków określonych w ust. 2 i 3.
2. Ekstradycja obywatela polskiego może być dokonana na wniosek innego państwa lub sądowego organu międzynarodowego, jeżeli możliwość taka wynika z ratyfikowanej przez Rzeczpospolitą Polską umowy międzynarodowej lub ustawy wykonującej akt prawa stanowionego przez organizację międzynarodową, której Rzeczpospolita Polska jest członkiem, pod warunkiem że czyn objęty wnioskiem o ekstradycję:
 - 1) został popełniony poza terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, oraz
 - 2) stanowił przestępstwo według prawa Rzeczypospolitej lub stanowiłby przestępstwo według prawa Rzeczypospolitej Polskiej w razie popełnienia na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, zarówno w czasie jego popełnienia, jak i w chwili złożenia wniosku.
3. Nie wymaga spełnienia warunków określonych w ust. 2 pkt 1 i 2 ekstradycja mająca nastąpić na wniosek sądowego organu międzynarodowego powołanego na podstawie ratyfikowanej przez Rzeczpospolitą Polską umowy międzynarodowej w związku z objętą jurysdykcją tego organu zbrodnią ludobójstwa, zbrodnią przeciwko ludzkości, zbrodnią wojenną lub zbrodnią agresji.
4. Ekstradycja jest zakazana, jeżeli dotyczy osoby podejrzanej o popełnienie bez użycia przemocy przestępstwa z przyczyn politycznych lub jej dokonanie będzie naruszać wolności i prawa człowieka i obywatela.
5. W sprawie dopuszczalności ekstradycji orzeka sąd.

4. Wolności i prawa polityczne

W art. 57–63 Konstytucja wymienia następujące prawa i wolności o charakterze politycznym:

- 1) wolność organizowania pokojowych zgromadzeń i uczestniczenia w nich,
- 2) wolność zrzeszania się,
- 3) obywatelskie prawo dostępu do służby publicznej,
- 4) prawo obywateli do uzyskiwania informacji o działalności organów władzy publicznej,
- 5) prawo obywateli do udziału w referendum oraz prawo wybierania Prezydenta, posłów, senatorów, a także przedstawicieli do organów samorządu terytorialnego,
- 6) prawo składania petycji skarg i wniosków.

Wolność zgromadzeń szczegółowo reguluje ustawa z 5 lipca 1990 r. prawo o zgromadzeniach (Dz. U. Nr 51, poz. 297 z późn. zm.)^{*}. Zgromadzeniem, zgodnie z definicją legalną, jest zgrupowanie najmniej 15 osób, zwołane w celu wspólnych obrad lub wspólnego wyrażenia stanowiska. Prawo organizowania zgromadzeń przysługuje osobom mającym pełną zdolność do czynności prawnych, osobom prawnym, organizacjom i grupom osób. Przepisy przywołanej ustawy nie odnoszą się do zgromadzeń organizowanych przez organy państwa, samorządu terytorialnego oraz Kościoły i związki wyznaniowe.

Zgromadzenie publiczne, czyli na otwartej przestrzeni dostępnej dla nieokreślonych imiennie osób, wymaga uprzedniego zawiadomienia organu gminy nie później niż na 3 dni a nie wcześniej niż 30 dni przed datą zgromadzenia. Organ ten zakazuje zgromadzenia, jeżeli jego cel lub odbycie narusza przepisy ustawy o zgromadzeniach, przepisy ustaw karnych oraz gdy może zagrażać życiu, zdrowiu ludzi, albo mieniu w znacznych rozmiarach. Decyzja o zakazie zgromadzenia publicznego powinna być doręczona organizatorowi w terminie 3 dni od dnia zawiadomienia, nie później jednak niż na 24 godziny przed planowanym terminem rozpoczęcia zgromadzenia.

^{*} W chwili oddawania podręcznika do druku z inicjatywy Prezydenta RP trwały prace nad istotną nowelizacją ustawy prawo o zgromadzeniach

Zgromadzenie powinno mieć swojego przewodniczącego, który otwiera, kieruje, odpowiada za zgodny z prawem przebieg i zamyka zgromadzenie. Ma on prawo zażądać opuszczenia zgromadzenia przez osobę naruszającą przepisy oraz rozwiązać zgromadzenie. Organ gminy może delegować przedstawicieli na zgromadzenie, którzy – gdy jego przebieg narusza przepisy, zagraża życiu, zdrowiu lub mieniu w znacznych rozmiarach – mogą rozwiązać zgromadzenie. Rozwiązanie następuje po trzykrotnym ostrzeżeniu o takiej możliwości, decyzją ustną potwierdzoną decyzją pisemną doręczaną organizatorowi w ciągu 24 godzin od podjęcia. Od decyzji tej przysługuje odwołanie do Wojewody i skarga do sądu administracyjnego.

Wolność zrzeszania się, oznacza możliwość organizowania się we wszelkiego rodzaju zrzeszenia, a w szczególności w partie polityczne, związki zawodowe, stowarzyszenia i organizacje pracodawców. Obowiązuje szereg ustaw, które regulują działalność poszczególnych typów organizacji. Problematyka partii politycznych została omówiona w rozdziale dotyczącym zasad ustroju, toteż w tym miejscu ograniczymy się do wskazania podstawowych elementów regulacji dotyczących stowarzyszeń, związków zawodowych i organizacji pracodawców.

Ustawa z 7 kwietnia 1989 r. prawo o stowarzyszeniach (Dz. U. z 2001 r., Nr 79, poz. 855 z późn. zm.) stowarzyszeniem nazywa dobrowolne, samorządne, trwałe zrzeszenie o celach niezarobkowych i wyróżnia stowarzyszenia oraz stowarzyszenia zwykłe. Stowarzyszenie utworzyć może co najmniej piętnastu obywateli polskich mających pełną zdolność do czynności prawnych nie pozbawionych praw publicznych. Uchwalają oni statut stowarzyszenia i wybierają komitet założycielski, który składa we właściwym sądzie rejestrowym wniosek o rejestrację. Z chwilą rejestracji stowarzyszenie uzyskuje osobowość prawną. Stowarzyszenia zwykłe są uproszczoną formą stowarzyszeń nieposiadającą osobowości prawnej. Założyć takie stowarzyszenie może już trzy osoby, które uchwalą regulamin działalności, określą cel, nazwę, teren, środki działania, siedzibę oraz swojego przedstawiciela, a następnie poinformują o utworzeniu stowarzyszenia organ nadzorczy. Nadzór nad działalnością stowarzyszeń należy do starosty właściwego ze względu na siedzibę stowarzyszenia (chyba, że

chodzi o stowarzyszenia jednostek samorządu terytorialnego, to do wojewody). Najostrzejszym środkiem nadzoru jest wystąpienie do sądu o rozwiązanie stowarzyszenia. Może on być zastosowany, gdy działalność stowarzyszenia wykazuje rażące lub uporczywe naruszanie prawa albo postanowień statutu i nie ma warunków do przywrócenia działalności zgodnej z prawem lub statutem.

Ustawa z 23 maja 1991 r. o związkach zawodowych (Dz. U. z 2001 r., Nr 79, poz. 854 z późn. zm.) definiuje związek zawodowy jako dobrowolną i samorządną organizację ludzi pracy, powołaną do reprezentowania i obrony ich praw, interesów zawodowych i socjalnych. Podkreśla ona, iż związek zawodowy jest w swej działalności statutowej niezależny od pracodawców, administracji państwowej i samorządu terytorialnego oraz od innych organizacji. Prawo tworzenia i wstępowania do związków zawodowych mają pracownicy bez względu na podstawę stosunku pracy, członkowie rolniczych spółdzielni produkcyjnych oraz osoby wykonujące pracę na podstawie umowy agencyjnej, jeżeli nie są pracodawcami. Nikt nie może ponosić ujemnych następstw z powodu przynależności do związku zawodowego lub pozostawania poza nim albo wykonywania funkcji związkowej. W zakresie praw i interesów zbiorowych związki zawodowe reprezentują prawa i interesy wszystkich pracowników niezależnie od ich przynależności związkowej, a w sprawach indywidualnych prawa i interesy swoich członków. Realizując swoje uprawnienia uczestniczą one w tworzeniu korzystnych warunków pracy, bytu i wypoczynku. Na zasadach określonych w ustawach kontrolują przestrzeganie przepisów dotyczących interesów pracowników, emerytów, rencistów, bezrobotnych i ich rodzin.

Związek zawodowy powstaje z mocy uchwały o jego utworzeniu podjętej przez co najmniej 10 osób uprawnionych do tworzenia związków zawodowych. Uchwalają one statut i wybierają komitet założycielski w liczbie od 3 do 7 osób. Komitet ten w terminie 30 dni od dnia utworzenia związku składa wniosek o rejestrację. Związek oraz jego jednostki organizacyjne wskazane w statucie nabywają osobowość prawną z dniem zarejestrowania. Sąd skreśla związek zawodowy z rejestru, gdy: wskazany w statucie organ podejmie uchwałę o rozwiązaniu związku, zakład pracy, w którym dotychczas działał

związek zostanie wykreślony z właściwego rejestru z powodu likwidacji lub upadłości albo przekształcenia organizacyjno-prawnego uniemożliwiającego kontynuowanie działalności tego związku, liczba członków związku utrzymuje się poniżej 10 przez okres dłuższy niż 3 miesiące.

Na podstawie ustawy z dnia 23 maja 1991 r. o organizacjach pracodawców (Dz. U. Nr 55, poz. 235 z późn. zm.), pracodawcy mają prawo tworzyć związki, bez uzyskania uprzedniego zezwolenia i według swego uznania. Związki pracodawców są, podobnie jak związki zawodowe, niezależne od organów administracji państwowej, samorządu terytorialnego oraz innych organizacji. Podstawowym ich zadaniem jest ochrona praw i reprezentowanie interesów zrzeszonych członków wobec związków zawodowych pracowników, oraz właśnie – organów władzy i administracji państwowej, a także samorządu terytorialnego. Nie mogą jednak podejmować działań zmierzających do ograniczenia praw pracowników do zrzeszania się w związki zawodowe oraz działań mających na celu sprawowanie kontroli nad związkami pracowników.

Związek pracodawców powstaje z mocy uchwały o jego założeniu podjętej na zgromadzeniu założycielskim przez co najmniej 10 pracodawców, którzy uchwalają statut i wybierają komitet założycielski uprawniony do złożenia we właściwym miejscowo sądzie okręgowym wniosku o rejestrację.

Analogicznie do związków zawodowych sąd skreśla związek pracodawców z rejestru, gdy wskazany w statucie organ podejmie uchwałę o rozwiązaniu związku lub liczba członków utrzymuje się poniżej 10 pracodawców przez okres dłuższy niż 3 miesiące.

Prawo dostępu do służby publicznej na równych zasadach mają obywatele polscy korzystający z pełni praw publicznych (art. 60 Konstytucji). Prawo to szczegółowo rozwija, między innymi ustawa z 21 listopada 2008 r. o służbie cywilnej (Dz. U. Nr 227, poz. 1505 z późn. zm.). W służbie cywilnej może być zatrudniona osoba, która:

- jest obywatelem polskim,
- korzysta z pełni praw publicznych,
- nie była karana za umyślne przestępstwo lub umyślne przestępstwo skarbowe,

- posiada kwalifikacje wymagane na dane stanowisko pracy,
- cieszy się nieposzlakowaną opinią.

Na stanowiskach, na których wykonywana praca nie polega na bezpośrednim lub pośrednim udziale w wykonywaniu władzy publicznej i funkcji mających na celu ochronę generalnych interesów państwa, mogą być zatrudniani także obywatele Unii Europejskiej oraz obywatele innych państw, którym na podstawie umów międzynarodowych lub przepisów prawa wspólnotowego, przysługuje prawo podjęcia zatrudnienia na terenie Rzeczypospolitej Polskiej.

Każdy obywatel ma prawo do informacji o wolnych stanowiskach pracy w służbie cywilnej, a nabór do niej jest otwarty oraz konkurencyjny.

Oczywiście pełniący służbę publiczną to nie tylko członkowie korpusu służby cywilnej, ale również osoby zatrudnione np. w sądownictwie czy administracji samorządowej.

Prawo do informacji dotyczy przede wszystkim działalności organów władzy publicznej oraz osób pełniących funkcje publiczne, ale także działalności organów samorządu gospodarczego i zawodowego i innych osób i jednostek organizacyjnych w zakresie, w jakim wykonują one zadania władzy publicznej i gospodarują mieniem komunalnym lub majątkiem Skarbu Państwa.

Prawo do uzyskiwania informacji obejmuje dostęp do dokumentów oraz wstęp na posiedzenia kolegialnych organów władzy publicznej pochodzących z powszechnych wyborów, z możliwością rejestracji dźwięku i obrazu. Szczegółowe zasady realizacji tego prawa reguluje ustawa z 6 września 2001 r. o dostępie do informacji publicznej (Dz. U. Nr 112, poz. 1198 z późn. zm.) a w zakresie informacji o środowisku ustawa z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko (Dz. U. Nr 199, poz. 1227 z późn. zm.). Ograniczenie prawa do informacji może następować wyłącznie ze względu na określone w ustawach ochronę wolności i praw innych osób i podmiotów gospodarczych oraz ochronę porządku publicznego, bezpieczeństwa lub ważnego interesu gospodarczego państwa. Ograniczenia takie przewiduje między innymi

ustawa z 5 sierpnia 2010 r. o ochronie informacji niejawnych (Dz. U. Nr 182, poz. 1228). **Prawo składania petycji, skarg i wniosków** obejmuje możliwość występowania z nimi zarówno w interesie publicznym jak i własnym, bądź innej osoby za jej zgodą. Adresatami petycji, skarg i wniosków mogą być organy władzy publicznej, ale także organizacje i instytucje społeczne w zakresie, w jakim wykonują zadania zlecone z zakresu administracji publicznej. Tryb rozpatrywania petycji, skarg i wniosków określa ustawa.

5. Wolności i prawa ekonomiczne, socjalne i kulturalne

Prawa i wolności ekonomiczne to uprawnienia dotyczące udziału jednostki w życiu gospodarczym państwa. **Prawa i wolności socjalne** gwarantują zapewnienie właściwych warunków społecznych i podstawowych potrzeb bytowych. **Prawa i wolności kulturalne** pozwalają zabezpieczyć podstawowe potrzeby duchowe człowieka. Wszystkie te prawa i wolności są nierozdzielnie ze sobą powiązane, jedno nie mogą być realizowane bez zapewnienia innych, toteż dopiero łącznie świadczą o gospodarczej, socjalnej i kulturalnej pozycji człowieka.

Jako pierwsze z tej grupy Konstytucja wymienia **prawo do własności**, innych praw majątkowych oraz prawo dziedziczenia (art. 64 ust. 1). Jest to uzupełnienie zasady określonej w art. 21, według której Rzeczpospolita chroni własność i prawo dziedziczenia, a wywłaszczenie jest dopuszczalne jedynie wówczas, gdy jest dokonywane na cele publiczne i za słusznym odszkodowaniem. Art. 64 ust. 2 ustanawia zasadę równej dla wszystkich ochrony prawnej własności, innych praw majątkowych oraz prawa dziedziczenia, a art. 64 ust. 3 stanowi, iż własność może być ograniczana tylko w drodze ustawy i tylko w zakresie, w jakim nie narusza to istoty prawa własności.

Zasadniczym uprawnieniem o charakterze socjalnym jest **wolność wyboru i wykonywania zawodu oraz wyboru miejsca pracy** (art. 65 ust. 1). Odpowiada mu po stronie państwa obowiązek prowadzenia polityki zmierzającej do pełnego, produktywnego zatrudnienia poprzez realizowanie programów zwalczania bezrobocia, w tym organi-

zowanie i wspieranie poradnictwa i szkolenia zawodowego oraz robót publicznych i prac interwencyjnych (art. 65 ust. 5). Wolność, o której mowa może być ograniczana tylko w drodze ustawy (art. 65 ust. 2). Jednocześnie Konstytucja ustanawia pewne zakazy i zabezpieczenia mające chronić pracowników. Należą do nich:

- zakaz stałego zatrudniania dzieci do lat 16,
- nakaz ustawowego ustalania (lub wskazywania sposobu ustalania) minimalnej wysokości wynagrodzenia za pracę,
- nakaz ustawowego określenia maksymalnych norm czasu pracy,
- prawo pracownika do określonych w ustawie dni wolnych od pracy i corocznych płatnych urlopów,
- prawo do bezpiecznych i higienicznych warunków pracy.

Obywatel Rzeczypospolitej w razie niezdolności do pracy ze względu na chorobę lub inwalidztwo oraz po osiągnięciu wieku emerytalnego, a także wtedy, gdy pozostaje bez pracy nie z własnej woli i nie ma innych środków utrzymania, ma **prawo do zabezpieczenia społecznego** (art. 67).

Stosunkowo szeroko uregulowano w ustawie zasadniczej **prawo do ochrony zdrowia** (art. 68). Władze publiczne mają konstytucyjny obowiązek zapewnienia wszystkim obywatelom niezależnie od ich sytuacji materialnej równego dostępu do świadczeń opieki zdrowotnej finansowanej ze środków publicznych. Szczególna opieka zdrowotna powinna być zapewniona dzieciom, kobietom ciężarnym, osobom w podeszłym wieku i osobom niepełnosprawnym. Tym ostatnim, władze publiczne winny udzielać pomocy w zabezpieczeniu egzystencji, przysposobieniu do pracy oraz komunikacji społecznej (art. 69). Obowiązkiem władz jest również zwalczanie chorób epidemicznych i zapobieganie negatywnym dla zdrowia skutkom degradacji środowiska oraz popieranie rozwoju kultury fizycznej, zwłaszcza wśród dzieci i młodzieży (art. 68 ust. 4 i 5).

Proces budowy polskiego modelu systemu opieki zdrowotnej nie został jeszcze zakończony. Jego przebieg świadczy o tym, iż ustrojodawca w art. 68 Konstytucji nałożył na władze publiczne takie obowiązki, których wykonanie okazało się zadaniem bardzo trudnym,

a czasami wydaje się wręcz niemożliwym do zrealizowania. Nie ułatwia go Trybunał Konstytucyjny, który spełniając swe ustrojowe funkcje, dbając o to by ustawodawca stworzył normatywne podstawy funkcjonowania służby zdrowia w pełni odpowiadające regulacjom konstytucyjnym, wielokrotnie uznawał przepisy ustawowe za niezgodne z art. 68.

Podstawowym prawem kulturalnym jest **prawo do nauki** (art. 70). Państwo zabezpiecza je poprzez:

- zapewnienie bezpłatnego nauczania w szkołach publicznych (dopuszczalne jest jednak świadczenie niektórych usług edukacyjnych przez publiczne szkoły wyższe za odpłatnością),
- zapewnienie powszechnego i równego dostępu do wykształcenia za pomocą tworzonych przez władze publiczne systemów indywidualnej pomocy finansowej i organizacyjnej dla uczniów i studentów.

Dla osób w wieku do 18 roku życia Konstytucja przewiduje obowiązek nauki, ale jednocześnie rodzicom zezwala na wybór dla swoich dzieci szkół innych niż publiczne. Szkoły takie, na wszystkich szczeblach nauczania, tworzyć mogą zarówno obywatele jak i instytucje.

Sferą kultury zajmuje się jeszcze ustrojodawca w art. 73, deklarując zapewnienie wolności twórczości artystycznej, badań naukowych oraz ogłaszania ich wyników, wolności nauczania, a także korzystania z dóbr kultury.

Osobny wyraz w Konstytucji znalazły – **obowiązek uwzględnienia w polityce społecznej i gospodarczej dobra rodziny oraz obowiązek ochrony praw dziecka** (art. 71 i 72). Prawo do szczególnej ochrony ze strony władz publicznych przysługuje rodzinom znajdującym się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej, zwłaszcza wielodzietnym i niepełnym oraz matkom przed i po urodzeniu dziecka. Dziecko przede wszystkim ma prawo do ochrony przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem i demoralizacją. Każda osoba może domagać się od władz publicznych realizacji tego prawa. Dzieci pozbawione opieki rodzicielskiej mają ponad to prawo oczekiwać od tych

władz opieki i pomocy. Dla ochrony praw dzieci powołano Rzecznika Praw Dziecka.

Konstytucyjny katalog wolności i praw ekonomicznych, społecznych i kulturalnych zamykają trzy obowiązki władz publicznych:

- obowiązek prowadzenia polityki zapewniającej bezpieczeństwo ekologiczne współczesnym i przyszłym pokoleniom i wiążące się z nim prawo każdego do informacji o stanie i ochronie środowiska (art. 74),
- obowiązek prowadzenia polityki sprzyjającej zaspokojeniu potrzeb mieszkaniowych obywateli i przeciwdziałania bezdomności, w szczególności poprzez wspieranie budownictwa społecznego oraz popieranie działań obywateli zmierzających do uzyskania własnego mieszkania (art. 75),
- obowiązek ochrony konsumentów, użytkowników i najemców przed działaniami zagrażającymi ich zdrowiu, prywatności i bezpieczeństwu oraz przed nieuczciwymi praktykami rynkowymi (art. 76).

6. Środki ochrony wolności i praw jednostki

Grupa przepisów Konstytucji (art. 77–81) zatytułowana „Środki ochrony wolności i praw”, wskazuje podstawowe prawno-instytucjonalne gwarancje zabezpieczające prawa i wolności człowieka i obywatela. Należą do nich:

- prawo do wynagrodzenia szkody wyrządzonej przez niezgodne z prawem działanie organu władzy publicznej,
- prawo do zaskarżania decyzji i orzeczeń wydawanych w pierwszej instancji,
- prawo do wystąpienia ze skargą konstytucyjną,
- prawo występowania do Rzecznika Praw Obywatelskich z wnioskami o pomoc w ochronie swoich wolności lub praw naruszonych przez organy władzy publicznej.

Prawo do wynagrodzenia szkody wyrządzonej przez niezgodne z prawem działanie organów władzy publicznej (art. 77 ust. 1) dotyczy wszystkich organów władzy publicznej, wszystkich ich działań

(bądź zaniechania) i nie jest oparte na zasadzie winy funkcjonariusza publicznego. Jest to regulacja, jakiej dotychczas obowiązujące przepisy konstytucyjne nie zawierały.

Prawo do zaskarżania decyzji i orzeczeń wydawanych w pierwszej instancji (art. 78) jest elementem prawa do sądu (zob. wyżej). Prawo to wyrażone w art. 45 zostaje uzupełnione w art. 77 ust. 2 zakazem zamykania drogi sądowej dla dochodzenia naruszonych wolności i praw.

Instytucja **skargi konstytucyjnej** opisana została w rozdziale XI, natomiast **prawo występowania do Rzecznika Praw Obywatelskich** w rozdziale XIV.

7. Konstytucyjne obowiązki jednostki

Stosując kryterium podmiotowe, wymienione w Konstytucji obowiązki jednostki można podzielić na dwie grupy:

- obowiązki każdego człowieka znajdującego się we władztwie państwa polskiego,
- obowiązki obywateli polskich.

Do pierwszych zaliczyć należy **obowiązek przestrzegania prawa Rzeczypospolitej** (art. 83). Przestrzeganie prawa jest to świadome zachowywanie się adresatów norm prawnych zgodnie z treścią dyspozycji tych norm w warunkach określonych w ich hipotezach. Obowiązek ten zgodnie, z powszechnie przyjmowanymi zasadami kultury prawnej (*ignorantia iuris neminem excusat, ignorantia iuris nocet, itp.*), jest niezależny od tego czy prawo jest znane adresatowi.

Kolejny obowiązek z tej grupy to **obowiązek ponoszenia ciężarów i świadczeń publicznych** w tym podatków, określonych w ustawach (art. 84). Jest to obowiązek bez wypełniania, którego Państwo nie mogłoby realizować swoich podstawowych funkcji.

Do wszystkich adresowany jest również **obowiązek dbałości o stan środowiska** połączony z zasadą odpowiedzialności za spowodowane przez siebie jego pogorszenie (art. 86).

Wyłącznie na obywatelach ciąży **obowiązek wierności Rzeczypospolitej oraz troski o dobro wspólne** (art. 82). Minimalny wymiar

obowiązku wierności, to niepodjęmowanie działań, mogących przynieść szkodę państwu, które zgodnie z art. 1 Konstytucji stanowi dobro wspólne wszystkich obywateli.

Obowiązkiem obywatela jest również **obrona ojczyzny, co wiąże się z obowiązkiem służby wojskowej lub służby zastępczej** (art. 85). Obowiązująca Konstytucja wprost przewiduje możliwość odbycia zamiast służby wojskowej, służby zastępczej w przypadku tzw. konfliktu sumienia, czyli sytuacji, gdy przekonania religijne lub wyznawane zasady moralne nie pozwalają obywatelowi na odbywanie służby wojskowej.

Literatura

1. Banaszak B., *Prawa jednostki i systemy ich ochrony*, Wrocław 1995.
2. Banaszak B., *Prawo obywateli do występowania ze skargami i wnioskami*, Warszawa 1997.
3. Banaszak B., *Podstawowe obowiązki prawne jednostki*, Wrocław 1997.
4. Banaszak B., Preisner A. (red.), *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, Warszawa 2002.
5. Chmaj M., Leszczyński L., Skrzydło W., Sobczak J. Z., Wróbel A., *Konstytucyjne wolności i prawa w Polsce. Tom I, Zasady ogólne*, Kraków 2002.
6. Chmaj M., Orłowski W., Skrzydło W., Witkowski Z., Wróbel A., *Konstytucyjne wolności i prawa w Polsce. Tom III, Wolności i prawa polityczne*, Kraków 2002.
7. Chmaj M. (red.), *Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2008.
8. Chmaj M., *Wolność zrzeszania się w Polsce*, Warszawa 2008.
9. Czarny P., Naleziński B., *Wolność zgromadzeń*, Warszawa 1998.
10. Domańska A., *Zasady sprawiedliwości społecznej we współczesnym polskim prawie konstytucyjnym*, Łódź 2001.
11. Domańska A., *Zasada zaufania obywatela do państwa i stanowionego przezeń prawa*, *Studia Prawno-Ekonomiczne*, t. LVII, 1998.
12. Domańska A., *Analiza konstytucyjnej zasady równości w oparciu o wybrane orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego*, *Studia Prawno-Ekonomiczne*, t. LXII, 2000.
13. Działocha K., *Bezpośrednie stosowanie podstawowych praw jednostki*, *Studia Iuridica XXI* 1994.

14. Freeman M., *Prawa człowieka*, Warszawa 2007.
15. Gardocka T., Sobczak J. (red.), Gardocki L. (wstęp), *Dylematy praw człowieka*, Toruń 2009.
16. Garlicki L. (red.), *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Warszawa 2010.
17. Grabowski R., *Prawo do ochrony życia w polskim prawie konstytucyjnym*, Rzeszów 2006.
18. *Historia i filozofia praw człowieka*, red. i wstęp Florczak A., Bolechów, Toruń 2006.
19. Hołda J., Hołda Z., Ostrowska D., Rybczyńska J. A., *Prawa człowieka: zarys wykładu*, Warszawa 2011.
20. Jabłoński M., Jarosz-Żukowska S., *Prawa człowieka i systemy ich ochrony: zarys wykładu*, Wrocław 2010.
21. Jaskiernia J., *Międzynarodowa ochrona praw człowieka*, [w:] *Współczesne stosunki międzynarodowe*, Warszawa 2007.
22. Koba L., Waławczyk W., *Prawa człowieka. Wybrane zagadnienia i problemy*, Warszawa 2009.
23. Kuźniar R., *Prawa człowieka. Prawo. Instytucje. Stosunki Międzynarodowe*, Warszawa 2008.
24. Leszczyński L., Liżewski B., *Ochrona praw człowieka w Europie. Szkic zagadnień podstawowych*, Lublin 2008.
25. Machowicz K., *Ochrona praw człowieka w Rzeczypospolitej Polskiej na tle standardów europejskich*, Lublin 2008.
26. Machowicz K., *Praktyka ochrony praw człowieka. Tom I*, Lublin 2012.
27. Malinowska I., *Prawa człowieka w Unii Europejskiej*, Warszawa 2005.
28. Mazurek F. J., *Godność osoby ludzkiej podstawą praw człowieka*, Lublin 2001.
29. Michałowska G., *Ochrona praw człowieka w Radzie Europy i w Unii Europejskiej*, Warszawa 2007.
30. Morawska E., *Prawa konstytucyjne człowieka i obywatela w Rzeczypospolitej Polskiej a prawa podstawowe w Unii Europejskiej. Analiza porównawcza*, „Przegląd Sejmowy” 2009, nr 1.
31. Motyka K., *Prawa człowieka. Wprowadzenie. Wybór źródeł*, Lublin 2004.
32. Oniszczyk J., *Wolności i prawa socjalne oraz orzecznictwo konstytucyjne*, Warszawa 2005.
33. Osatyński W., *Prawa człowieka i ich granice*, Kraków 2011.
34. Policastro P., *Prawa podstawowe w demokratycznych transformacjach ustrojowych. Polski przykład*, Lublin 2002.

35. *Prawa człowieka i ich ochrona*, praca zbiorowa, Toruń 2010.
36. *Prawa człowieka w XXI wieku*, praca zbiorowa pod red. C. Mika, Toruń 2005.
37. *Prawa człowieka: wczoraj – dziś – jutro*, „Gdańskie Studia Prawnicze”, tom XIII, Gdańsk 2005.
38. *Prawa człowieka w systemie prawa krajowego*, red. i wstęp Florczak A., Bolechów, Toruń 2006.
39. *Prawa i wolności I i II generacji*, red. i wstęp Florczak A., Bolechów, Toruń 2006.
40. *Prawne aspekty funkcjonowania partii politycznych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, pod red. A. Domańskiej i K. Skotnickiego, Łódź 2003.
41. Sarnecki P., *Wolność zrzeszania się*, Warszawa 1998.
42. Sobczak J., *Wolności i prawa człowieka w RP: stan prawny i realizacja*, [w:] *Porządek konstytucyjny w Polsce. Wybrane problemy*, red. i wstęp Słomka T., Jakubowski W., Warszawa–Pułtusk 2008.
43. Sozański J., *Prawa człowieka w systemach prawnych Wspólnot i Unii Europejskiej*, Warszawa–Poznań 2008.
44. Sozański J., *Prawa człowieka w Unii Europejskiej (po Traktacie Lizbońskim)*, Warszawa–Poznań 2010.
45. Wieruszewski R., *Rola i znaczenie Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej dla ochrony praw człowieka*, „Przegląd Sejmowy” 2008, nr 2.
46. Wieruszewski R. (red.), Wyrzykowski M., *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2012.
47. *System ochrony praw człowieka*, praca zbiorowa, Kraków 2005.
48. Wiśniewski L. (red.), *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, Warszawa 1997.
49. Wiśniewski L. (red.), *Ochrona praw człowieka w świecie*, Bydgoszcz–Poznań 2000.
50. Wiśniewski L., *Wolności i prawa jednostki oraz ich gwarancje w praktyce*, Warszawa 2006.
51. Zubik M. (red.), *Wybór dokumentów prawa międzynarodowego dotyczących praw człowieka*, Warszawa 2008.